

Полуніна Л. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри правового
забезпечення та правоохоронної
діяльності,

Київський інститут Національної
гвардії України

(м. Київ, Україна)

Бак М. А.,

курсант факультету службово-
бойової діяльності НГУ,

Київський інститут Національної
гвардії України

(м. Київ, Україна)

ПИТАННЯ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Проблема захисту конституційних прав і свобод громадян України на тимчасово окупованих територіях є однією з найактуальніших і найскладніших у сучасній Україні. В умовах збройної агресії російської федерації, яка призвела до окупації частини українських територій, держава стикається з безпрецедентними викликами у забезпеченні фундаментальних прав своїх громадян. Актуальність проблеми обумовлена не тільки прямими порушеннями прав людини, що вчиняються окупаційною владою, а й складністю застосування національних і міжнародних правових механізмів в умовах відсутності ефективного контролю з боку української держави. Це зобов'язує Україну шукати і застосовувати всі можливі інструменти для захисту своїх громадян, які опинилися в умовах окупації.

Відповідно до Конституції України [1] (ст.ст. 1, 3, 22, 24), держава є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною та правовою. Ці фундаментальні характеристики визначають її зобов'язання щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Конституція встановлює, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю (ст.ст. 3, 27). Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а держава несе відповідальність за їхнє забезпечення (ст.ст. 8, 55). Таке конституційне закріплення пріоритету прав і свобод людини є принциповою новелою у вітчизняному конституціоналізмі та підтверджує соціально-правову орієнтацію української держави.

Ні в міжнародному, ні в національному законодавстві не існує прямого та вичерпного визначення поняття «тимчасово окуповані території». Проте аналіз

міжнародно-правових норм дозволяє визначити, що до таких територій належать ділянки, що перебувають під контролем іноземної держави внаслідок збройної агресії, де фактична влада здійснюється окупантом, а громадяни піддаються обмеженню своїх прав і свобод. Зокрема, **Четверта Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (1949 р.)** [2] передбачає обов'язок держави-окупанта забезпечувати захист цивільних осіб, зберігати їхні права на свободу пересування та забороняє будь-які форми примусових переміщень чи депортацій без необхідних військових або безпекових підстав.

В Україні питання реалізації та захисту прав на тимчасово окупованих територіях додатково регламентується **Інструкцією з використання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України** [3], яка визначає порядок дій військових під час збройного конфлікту та встановлює обов'язки щодо захисту цивільного населення, контролю за дотриманням міжнародного гуманітарного права та забезпечення ефективного доступу до правових механізмів, навіть в умовах тимчасової окупації.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) одноголосно визнав російську федерацію відповідальною за численні порушення прав людини на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, а також за збиття пасажирського літака рейсу МН17 у 2014 році. Це рішення, ухвалене в рамках справи «Україна та Нідерланди проти Росії» [4], об'єднало чотири міждержавні заяви, що охоплюють широкий спектр злочинів і порушень, зафіксованих від початку окупації і до повномасштабного вторгнення. Журналістка Яна Ільків зазначає, що це стало значущою подією у сфері війни та правосуддя.

Перші дві заяви, подані Україною в 2014 році, стосувалися системних порушень прав людини на окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Серед них ЄСПЛ визнав такі порушення, як позбавлення життя, тортури, примусова праця, незаконні затримання, утиски релігійних і освітніх прав, придушення свободи слова і мирних зібрань, дискримінація, а також депортація трьох груп українських дітей і їх незаконне переміщення до росії в червні – серпні 2014 року. Четверта заява України стосувалася масових і грубих порушень прав людини, скоєних росією з початку повномасштабного вторгнення, включаючи вбивства, тортури, депортації, обстріли цивільної інфраструктури, переслідування за переконання та насильницьке вивезення дітей.

ЄСПЛ затвердив свою юрисдикцію для розгляду цих скарг, оскільки всі події відбулися до 16 вересня 2022 року, коли росія припинила членство в Раді Європи. Суд також встановив, що росія порушила статтю 38 Конвенції, відмовившись співпрацювати з ним і надавати необхідну інформацію. Нижче наведено вичерпний перелік прав людини і громадянина, які були порушені російською федерацією на окупованих територіях України:

1. Право на життя, свободу та особисту недоторканність, закріплене у ст.ст. 27 та 29 Конституції України. Хоча ці права і можуть бути обмежені лише на підставі та в порядку, визначеному законом, та виключно мотивованим рішенням суду, на практиці в умовах окупації та репресій відбуваються грубі

порушення цих гарантій. До таких порушень належать довільні затримання, викрадення та позасудові розправи.

Ситуація із затриманнями та переслідуваннями громадян, які підтримують Україну, демонструє масштаб цих порушень. Так, у першій половині квітня стало відомо про випадки затримання 16 осіб та засудження 29 осіб у РФ, переважно через пости у соціальних мережах або нібито участь чи наміри участі у диверсіях на території Росії. Серед затриманих та засуджених були навіть підлітки, наймолодшому з яких 14 років.

Не всі засуджені були відправлені до місць позбавлення волі: деякі відбулися штрафом або короткостроковим арештом. Крім того, не всі так звані «диверсанти» насправді підтримували Україну. Деякі з них нібито виконували завдання українських кураторів під тиском або за грошову винагороду. Один із засуджених висловив бажання приєднатися до бойових дій проти України, тоді як інший, раніше судимий за кримінальними статтями, вступив до приватної військової компанії «Вагнер» для участі у бойових діях в Україні в обмін на амністію. Серед найабсурдніших випадків слід відзначити покарання 2,5 роками колонії двох хлопців 2006 року народження за ролик, у якому вони вдома розповідали про удари російських військ по цивільній інфраструктурі та мешканцям України. Ролик був опублікований у Телеграм-каналі з 26 підписниками і став відомим лише після того, як його показали директорці ліцею, яка повідомила про це поліцію. Ці факти свідчать про грубе порушення конституційних прав і свободи особи в умовах політичного тиску та окупації, а також підкреслюють актуальність міжнародних механізмів захисту прав людини для запобігання та документування таких випадків.

Від початку окупації російський режим реалізує політику тотальної русифікації місцевого населення, зокрема дітей на тимчасово окупованих територіях України, що можна кваліфікувати як грубе порушення права осіб на свободу думки. У березні 2023 року стало відомо про випадки переслідування школярів у м. Бердянськ Запорізької області, які навчаються за українською шкільною програмою, представниками місцевої окупаційної адміністрації.

Крім того, російські військові та представники окупаційних адміністрацій продовжують порушувати право українців на свободу віросповідання. Зокрема, у селі Строганівка Запорізької області у храмі Покрови Божої Матері священиків змушують проводити богослужіння відповідно до канонів російської православної церкви (московського патріархату), що обмежує право на сповідання власної релігії.

Ці порушення суперечать статті 18 **Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (МПГПП) [5]**, яка передбачає, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії». Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або переконання, а також змінювати їх і вільно здійснювати релігійну діяльність.

На національному рівні свобода думки і слова, право на інформацію закріплені в ст.ст. 32 та 34 **Конституції України**. Кожному гарантується право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію, а

втручання у приватне та сімейне життя допускається лише у випадках, передбачених законом, і виключно в інтересах національної безпеки, економічного добробуту чи прав людини.

На окупованих територіях ці конституційні права жорстко обмежуються через цензуру, контроль над інформаційним простором та придушення будь-якого інакомислення. Особливо небезпечним є переслідування осіб за проукраїнські погляди, що включає моніторинг, цензуру публікацій і переслідування школярів, священників та активних громадян, які намагаються реалізувати свої права на свободу думки, слова та релігії.

Таким чином, окупаційна адміністрація не лише порушує національні гарантії, закріплені Конституцією України, але й грубо ігнорує міжнародно-правові стандарти захисту прав людини, що потребує уваги міжнародних організацій та механізмів моніторингу.

Поширеним порушенням прав людини на тимчасово окупованих територіях у березні 2023 року є порушення права на власність.

Право власності, закріплене у ст. 41 **Конституції України**, гарантує кожному можливість володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю. При цьому власність зобов'язує і не може використовуватися на шкоду людині та суспільству. Аналогічні гарантії передбачені у ст. 17 **Загальної декларації прав людини [6]**, яка встановлює, що «кожна людина має право володіти майном, як одноосібно, так і разом з іншими», і що «нікого не може бути безпідставно позбавлено майна».

У свою чергу, військові РФ, представники місцевих окупаційних адміністрацій та члени воєнізованих формувань «Л/ДНР» систематично привласнюють або знищують майно місцевих жителів. Найбільше таких випадків зафіксовано у Луганській, Херсонській та Запорізькій областях.

Місцеві мешканці скаржаться на свавільну експропріацію їхнього майна. У містах Северодонецьк, Лисичанськ, а також у смт. Біловодськ і декількох населених пунктах Луганської області російські військові самовільно заселилися до квартир і будинків цивільних та користуються їхнім майном. Схожа практика спостерігається у Запорізькій області: у Бердянську військові селяться у квартирах місцевих мешканців, а у Мелітополі привласнення приватного майна відбувається на рівні узгодженої політики окупаційної адміністрації, яка передає квартири людей, що виїхали, для проживання колаборантам. Лише за березень 2023 року у Мелітополі близько півсотні приватних квартир внесли до переліку об'єктів «майна, що не має господаря».

У Херсонській області подібні випадки зафіксовані у смт. Новотроїцьке та Скадовському районі. Російські військові привласнюють не лише нерухоме майно, а й рухоме, зокрема автомобілі, що зафіксовано у Луганській (Рубіжне, Пурдівка, Новоайдар), Запорізькій (Якимівка) та Херсонській (Скадовськ, Подол-Калинівка) областях.

З відкритих джерел відомо, що награвоване майно вивозять до Криму. Наприклад, на залізничній станції «Каланчак» організовано канал вивезення

майна місцевих жителів: вантажні вагони доставляють награвовані речі до Джанкою, де їх або продають, або відправляють до росії.

На тимчасово окупованих територіях України незаконна експропріація, пошкодження та знищення майна є прямим порушенням права власності, що має міжнародне і національне правове значення.

Відповідно до **ст. 53 Конституції України**, держава гарантує доступність та безкоштовність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти, а національним меншинам – право навчатися рідною мовою. На ТОТ окупаційна влада нав'язує власні освітні програми, стандарти та мову навчання, що позбавляє українських дітей права на освіту за українськими стандартами.

Освітня політика рф на ТОТ включає:

- заміну підручників та навчальних матеріалів на ті, що формують проросійську ідентичність;
- введення патріотичного виховання, гуртків та військово-патріотичних рухів, таких як «Юнармія» та центри на кшталт «Сиваш», що вербують дітей віком до 14 років;
- плекання почуття відданості рф, знищення українських цінностей та розрив зв'язків з Україною;
- залучення дітей до заходів на підтримку російських військових, пропаганди «спеціальної військової операції» та участі у навчальних іграх, що імітують військові дії.

Такі дії є порушенням положень **IV Женевської Конвенції** (ст. 3, 24, 27, 43, 50), **Додаткового протоколу I [7]** (ст. 75, 77) та міжнародного гуманітарного права загалом, що встановлює: гуманне ставлення до осіб, які не беруть активної участі в бойових діях, без дискримінації; право дітей на особливий захист і недопущення їх вербування до збройних формувань; забезпечення освіти дітей відповідно до їхніх культурних традицій; повагу до честі, сім'ї, релігійних переконань та звичаїв цивільного населення.

Наслідком цих дій є формування покоління, яке частково або повністю асимілюється у проросійську ідентичність, втрачає національну свідомість і може бути схильне до участі у конфлікті проти власної держави. Освіта на ТОТ за стандартами країни-агресора, що включає патріотичне виховання та викривлену історичну освіту, є грубим порушенням норм **Міжнародного гуманітарного права** та прав людини загалом, гарантованих Конституцією України та міжнародними конвенціями.

Право на свободу пересування можна розглядати, як фундаментальне право людини, що передбачає можливість вільно обирати місце проживання та залишати будь-яку країну, включаючи власну. Це право закріплено в Конституції України (ст. 33), яка гарантує свободу пересування та вільний вибір місця проживання кожному, хто на законних підставах перебуває на території держави. Окрема увага приділена примусовому переселенню громадян України на територію держави-агресора, яке прямо порушує свободу пересування, гарантовану Конституцією, та кваліфікується як порушення міжнародного

гуманітарного права. Наводяться приклади депортації цивільного населення з Донбасу та інших окупованих територій до росії та білорусі, де людей позбавляли паспортів, утримували у фільтраційних таборах і фактично обмежували їхню свободу пересування, забороняючи виїзд в Україну. Ефективне забезпечення права на свободу пересування передбачає не лише наявність нормативних гарантій, але й реальні механізми їхнього дотримання. Порушення цього права у вигляді примусових переміщень або депортацій може стати підставою для звернення до Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини [8].

Таким чином, на окупованих територіях відбуваються масові та систематичні порушення прав людини, включаючи довільні затримання, тортури, викрадення, позасудові розправи, незаконну експропріацію майна, придушення свободи слова та зібрань, примусову паспортизацію та зміну демографічного складу та інші права і свободи які не мають порушуватися.

До міжнародних інституцій, які зобов'язані захищати права і свободи людини слід віднести:

1. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ): Україна є членом Ради Європи і ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основних свобод. Громадяни мають право звертатися до ЄСПЛ після вичерпання всіх національних засобів правового захисту. Практика ЄСПЛ є ключовою для тлумачення принципу верховенства права в Україні. ЄСПЛ є регіональним органом з прав людини в Європі.

2. Організація Об'єднаних Націй (ООН): Україна є державою-членом ООН. Система ООН включає різні органи з прав людини, такі як Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Рада з прав людини, Комітет з прав людини, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет проти катувань.

3. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ): Україна є державою-членом ОБСЄ. ОБСЄ, в рамках свого широкого підходу до безпеки, включає захист прав людини і розвиток демократії.

4. Рада Європи: Членство України в Раді Європи зобов'язує її дотримуватися високих стандартів у галузі прав людини, демократії та верховенства права. До складу Ради Європи входять такі інститути, як ЄСПЛ, Європейський комітет із запобігання катуванням, Європейська комісія з боротьби з расизмом і нетерпимістю.

5. **Міжнародний кримінальний суд (МКС):** МКС є постійним міжнародним органом, який здійснює кримінальне переслідування за найбільш серйозні злочини, що становлять загрозу міжнародному співтовариству, зокрема за злочини проти людяності, геноцид та воєнні злочини. Україна є державою-учасницею Римського статуту і прийняла декларацію про визнання юрисдикції МКС щодо злочинів, вчинених на її території. МКС відіграє ключову роль у розслідуванні та притягненні до відповідальності осіб, винних у порушенні прав людини в умовах збройного конфлікту, примусових депортацій та інших

серйозних злочинів міжнародного характеру, що стали особливо актуальними під час тимчасової окупації частин території України.

Таке залучення міжнародних інституцій дозволяє створювати механізми контролю та забезпечення прав громадян у надзвичайних умовах, а також гарантує можливість міжнародного правового реагування на порушення з боку держав-агресорів.

Хоча наразі відсутні індивідуальні рішення, які безпосередньо стосуються прав громадян України на тимчасово окупованих територіях, практика ЄСПЛ у міждержавних справах створює важливі прецеденти. Зокрема, у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» (2021 р.) [10]. Суд визнав прийнятною скаргу України щодо системних порушень прав людини на півострові. У справі «Україна та Нідерланди проти Росії» (2022 р.) ЄСПЛ підтвердив, що росія несе відповідальність за збиття літака рейсу МН17 та численні порушення Конвенції про захист прав людини. Раніше у справі «Ілашку та інші проти Молдови та Росії» (2004 р.) [11] Суд роз'яснив, що держава несе відповідальність за дії на територіях, які перебувають під її ефективним контролем, навіть якщо формально вони не є частиною її юрисдикції. Цей підхід безпосередньо застосовується до окупованих територій України.

Важливе значення має й практика Конституційного Суду України (КСУ), який здійснює офіційне тлумачення Конституції та законів України, формує правові засади захисту основних прав і свобод. У рішенні №1-рп/2016 [12] Суд підкреслив, що принцип верховенства права включає ідеї справедливості, свободи та рівності. У рішенні №3-рп/2003 [13] Суд зазначив, що права і свободи людини не можуть тлумачитися обмежувально, а їхня реалізація має бути гарантована державою навіть у надзвичайних умовах. У рішенні №6-рп/2005 [14] Суд підтвердив, що територіальна цілісність України є конституційною цінністю, а будь-які спроби зміни статусу Автономної Республіки Крим суперечать Конституції України.

Посилення гарантій прав громадян України на тимчасово окупованих територіях потребує комплексного підходу. На національному рівні ключовим є продовження гармонізації законодавства з європейськими стандартами, що передбачає імплементацію принципів Ради Європи у кримінальне та адміністративне право, а також врегулювання невирішених конституційних питань, зокрема співвідношення національного права та права ЄС. Необхідним є ухвалення спеціалізованих нормативних актів, які враховують специфіку тимчасово окупованих територій, зокрема щодо компенсації за втрачене майно, визнання юридичних фактів та запровадження елементів перехідного правосуддя. Подальший розвиток адміністративної юстиції та її цифровізація здатні забезпечити ефективний захист прав людини, тоді як боротьба з корупцією та правовим нігілізмом має стати важливим чинником відновлення довіри громадян до держави.

На міжнародному рівні ключовим напрямом залишається імплементація положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду у національне законодавство України, що створить реальні можливості для притягнення до

відповідальності винних у воєнних злочинах і злочинах проти людяності. Не менш важливим є посилення міжнародного тиску на російську федерацію з метою дотримання норм міжнародного гуманітарного права та активна співпраця з міжнародними організаціями – ООН, ОБСЄ, Радою Європи – у сфері документування порушень та залучення міжнародної спільноти до захисту прав українських громадян. Використання юрисдикції міжнародних судових інстанцій, включаючи ЄСПЛ, залишається одним із найефективніших механізмів відстоювання прав українських громадян на тимчасово окупованих територіях.

Водночас збройна агресія російської федерації створює значні перешкоди ефективній реалізації цих механізмів. Відсутність фактичного контролю на тимчасово окупованих територіях, масові порушення прав людини, неврегульовані конституційні питання та прогалини в законодавстві знижують ефективність правового захисту та довіру громадян до державних інститутів. У цих умовах особливо важливими є комплексні заходи як на національному, так і на міжнародному рівні. Необхідна гармонізація національного законодавства з правом ЄС, розробка спеціальних нормативних актів щодо компенсацій за шкоду та втрату майна на тимчасово окупованих територіях, розвиток цифрових інструментів доступу до правосуддя та надання адміністративних послуг дистанційно для громадян на ТОТ а також посилення потенціалу Уповноваженого з прав людини для моніторингу та правової підтримки постраждалих.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 33. – Ст. 245
3. Інструкція з використання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: затв. наказом Міністерства оборони України від 11 вересня 2004 р. № 400 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 37. – Ст. 2478.
4. Справа «Україна та Нідерланди проти Росії» (заяви № 8019/16, № 43800/14, № 28525/20, № 11055/22): рішення Європейського суду з прав людини від 9 липня 2025 р.
5. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1976. – № 48. – Ст. 436.
6. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. // Офіційний переклад.

7. Додатковий протокол I: Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. ООН.

8. Малеша П. В. Право на свободу пересування в умовах війни. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Вип. 81, ч. 3. С. 330–334.

9. Європейський Союз. Виступ постійного представника ЄС при ООН Ставрса Ламбрінідіса на засіданні Ради Безпеки ООН у форматі "Аррія" щодо українських військовополонених, 13 січня 2025 року.

10. Справа «Україна проти Росії (щодо Криму)» (Заяви №№ 20958/14 та 42410/15). Рішення Європейського суду з прав людини від 14 січня 2021 року.

11. Справа «Ілашку та інші проти Молдови та Росії» (Заява № 48787/99). Рішення Європейського суду з прав людини від 8 липня 2004 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/engagement?i=001-61886> (дата звернення: 06.10.2025).

12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положень статей 5, 14, 106 Конституції України (справа про принцип верховенства права) від 29 червня 2016 року № 1-рп/2016. Офіційний вісник України. 2016. № 58. Ст. 1998.

13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України положень пункту 2 частини першої статті 4 Закону України «Про судовий збір» від 22 квітня 2003 року № 3-рп/2003. Офіційний вісник України. 2003. № 19. Ст. 879.

14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2005 року „Про невідкладні заходи щодо забезпечення стабільності в Автономній Республіці Крим“» від 20 жовтня 2005 року № 6-рп/2005. Офіційний вісник України. 2005. № 44. Ст. 2753.